

Березюк Н. М.

ПІД ДАМОКЛОВИМ МЕЧЕМ РЕФОРМИ

Процеси перебудови всіх форм соціально-економічного, культурного та національного життя, які переживала Україна у пореволюційне десятиліття, втягували у свою орбіту і наукові бібліотеки. Сумнозвісна реформа вищої школи 20-х років важко вплинула на їх діяльність і існування.

Знищення університетів як «архаїчної», «середньовічної», «схоластичної» освіти (яких тільки принизливих ярликів не клеїли університетам ідеологи реформи!) було пов'язане, крім змістовних аспектів вишівської реформи, з безумовною необхідністю наявності у новостворених інститутах навчально-допоміжних установ. Найнагальнішою потребою було створення бібліотек. Зрозуміло, що єдиним джерелом створення бібліотек нової системи освіти мала бути колишня університетська бібліотека.

1920–1933 роки — найдраматичніший період в історії Харківського університету. Відокремлення юридичного і медичного факультетів і організація на їх базі самостійних ВНЗ стали початком знищення найстарішого університету

України. Уже влітку 1920 р. Харківський університет припинив своє існування. Створені натомість Вищі педагогічні курси, а згодом незрозуміла за змістом і цільовим призначенням Академія теоретичних знань через рік свого безцільного існування була 1921 року реорганізована у Харківський інститут народної освіти (ХІНО).

Університетська бібліотека залишилася без своєї *Alma mater*, без організації, яка б опікувалася нею. Намагаючись зберегти цінну книжкову колекцію в період зламу старого апарату, РНК УСРР своєю постановою (1922 р.) передає бібліотеку у підпорядкування Наркомосвіти, зокрема, Укрнауки, як органу управління науковими установами. Колишня університетська бібліотека одержує нову назву «Центральна науково-учбова бібліотека» (ЦНУБ). Вона стає загальнодоступною, публічною.

Незважаючи на негаразди перших пореволюційних років (відсутність видавничої бази наукової літератури в Україні, мізерні асигнування, надходження і штати, припинення видання «Записок Харьковского университета» та, як наслідок, книгообміну, тяжкі умови праці — бібліотека три роки не опалювалася і не мала електричного освітлення), кількість читачів і книгообмін за період від 1923 до 1927 року збільшується втричі. Обслуговуються науковці і студенти всіх ВНЗ міста. Одну третину їх складають викладачі і студенти ХІНО. 1925 року створюється довідкове бюро, марксівський кабінет. Але доля колишньої університетської бібліотеки не дає спокою реформаторам освіти.

Майже водночас в Україні починається реформа бібліотечної справи. Держнаукметодком Наркомосу ставить питання про реорганізацію бібліотечної системи своєї галузі в контексті загальної системи освіти і завдань реформи.

1925 року розпочалася дискусія, підтримана на офіційному рівні, навколо майбутнього одного з найбільших книгозбирань України. Була висунута пропозиція щодо об'єднання колишньої університетської бібліотеки з бібліотекою ім. Короленка. І хоча в полеміці мова йшла лише про харківські бібліотеки, але по суті справа торкалася й інших університетських бібліотек.

Першим, хто підняв свій голос на захист колишньої університетської бібліотеки, був її директор Костянтин Іванович Рубинський. 1928 року в статті «Чи варто об'єднувати?» він писав: «117 років збирали учені університету свою бібліотеку. Створилася бібліотека, якою може пишатись Харків. Ліквідувавши її, ми позбавимось концентрованої наукової бібліотеки, де кожний учений, який цікавиться тим чи іншим питанням, зміг би знайти відповідну книжку. Не в інтересах науки ламати бібліотеку». Поставивши питання про злиття двох найбільших бібліотек Харкова, ініціатори реформи не дали чіткої пропозиції, як розподілити півмільйонні фонди. Не уможливив для себе зайняти ту чи іншу позицію науково-дослідний інститут книги, вважаючи, що це питання недостатньо вивчене. До честі Укрнауки треба віднести те, що вона обережно поставилася до цього питання.

Рішуча позиція К. І. Рубинського і невизначеність Укрнауки викликають незадоволення амбіційних керівників новостворених ВНЗ, зокрема ХІНО: відсутність єдиної бібліотеки гальмує хід реформи вищої освіти, яка передбачала введення нових методів і форм навчання.

У спадок від знищеного університету ХІНО одержав не тільки провідних учених, але і його матеріальну базу, 25 спеціальних кабінетів (тільки книжкові фонди яких

склали понад 80 тисяч назв наукової літератури). Були створені й нові навчальні кабінети. Але витративши великі кошти, ХІНО не одержав необхідної бази для забезпечення навчального процесу. Розкидані, за відсутністю єдиного бібліотечного приміщення, по всьому місту, керовані мало-кваліфікованим персоналом, понад 40 кабінетів, за словами ректора, «були у жахливому стані».

Лабораторно-бригадний метод викладання, який запроваджувався у ВНЗ, передбачав, що вивчення студентами навчального матеріалу мусило відбуватися не як пасивне сприймання лекцій професорів, а як самостійна робота студентів. Скорочення лекційних занять, скасування іспитів, введення «днів вільного розкладу», коли студент міг приходити в кабінет або бібліотеку для самостійної роботи (а міг і взагалі не приходити!), перехід ВНЗ на безперервний робочий тиждень — усі ці новадії не враховували можливостей кабінетів і ЦНУБ.

Конференція наукових бібліотек УСРР (1925 р.) змуслена була визнати, що проведення лабораторного методу занять і організація кабінетів у ВНЗ без глибоко продуманого плану, призвела до цілком негативних наслідків, розпорошення книжкових багатств центральної бібліотеки, паралелізму, неефективному використанню літератури, значним її втратам. Навчальні кабінети, за визначенням конференції, мають бути частиною фонду центральної бібліотеки.

У дискусії про долю ЦНУБ включається у 1928 р. ректор ХІНО М. Гаврилів. У статті «Дайте і нам слово сказати» він стверджує: «Університету тепер нема і його бібліотека не може рости у напрямку потреб неіснуючої установи. Якщо вона ще бореться за існування, то це нагадує боротьбу організму, що його штучно підтримують

при приступах серцевої астми вдиханням кисню з марсієвського кабінету(!), між тим, як в нових інститутах розпочалися будувати нові бібліотеки мов безтрадиційні комсомольці на очах бабусі ЦНБ». Ректор уважає кроком вперед ліквідацію бібліотеки Київського університету, злиття її з фондом Всенародної бібліотеки України та передачу приміщення й навчальної літератури ХІНО. У той час, як Харків робить крок назад. Але він не втрачає надії, що Держнаук методком розв'яже цю проблему.

Над колишньою університетською бібліотекою на довгі вісім років нависає дамоклів меч знищення.

Тринадцять років сирітства були найтяжчими в її історії. Тому поколінню бібліотекарів випала важка доля. Нескінченні вилучення літератури з політичних мотивів, розпочата чистка соціального складу бібліотек, жертвою якої стали декілька керівників бібліотеки, у тому числі й К. І. Рубинський, лихоманка фінансування — усе це деморалізувало колектив.

До того ж ішло санкціоноване Наркомосом розтягання фонду бібліотеки, передача книг і цілих галузевих відділів новоствореним науковим установам, бібліотекам, музеям Києва. Тільки у 1929 році Українському науково-дослідному інституті педагогіки передано педагогічний відділ ЦНУБ (44 тис. книг); українській державній медичній бібліотеці — фонд медичної літератури; розпорядженням Укрнауки науково-дослідному інституті ім. Т. Г. Шевченка передаються 63 найцінніших рукописи, які ніякого відношення до його досліджень не мали. Це рукописи М. О. Добролюбова, О. М. Радіщева, М. Ю. Лермонтова, лист О. С. Пушкіна до Радзянко, рукописи пісень Гейне, листи М. М. Карамзіна, а також безцінні для Харківського

університету «Бумаги об основании Харьковского университета», «Дело правления университета о Каразине» та ін. Університет втратив матеріали своєї документальної історії, а бібліотека — раритети, які складали її славу і гордість. 1930 року до бібліотеки Інституту історії партії і Жовтневої революції при ЦК КП(Б)У передано понад тисячу видань суспільно-політичних журналів.

Кінець дискусії про долю бібліотеки поклав нарком освіти України М. О. Скрипник. У своєму виступі на колегії Наркомосвіти 1932 року він сказав: «Не думаю, що вийде добре, коли об'єднати наукову бібліотеку з бібліотекою ім. Короленка. Тут треба виходити з цілеспрямування бібліотеки. Наукова бібліотека має бути знаряддям наукової роботи... Завдання бібліотеки ім. Короленка інше, а саме: обслуговування широкого культурно-пролетарського активу для набуття знань. Цілеспрямування інші, а значить, об'єднувати не треба. Нам треба цей об'єднавчий ентузіазм дещо прикоротити. Кілька разів це питання підноситься, кілька разів доходило воно до колегії і кожного разу відмовлялися. Треба і зараз також відмовитися».

На превеликий жаль, бібліотеку в цей скрутний час не підтримали її читачі, учені колишнього університету. Не зробив цього й Д. І. Багалій, який любив бібліотеку і багато для неї зробив свого часу. Не захистили її і його колеги, ті, що обіймали провідні посади у Наркомосвіті (М. Яворський). Ми не маємо права судити опального лише на той час видатного історика, бо істинним суддею для себе був він сам.

Це одна із сторінок історії Харківського університету невіщої доби — доби грандіозних зламів і потрясінь, досвід яких так поєднує нас із сьогоденням.